

پ.ی.د. ئەمین فەرەج شەریف/ مامۆستا لە زانکۆی سەڵاحەدین
محەمەد ڕەحمان ئەحمەد/ ماستەر لە زانکۆی سەڵاحەدین

پەیوەندی نێوان دەسەڵاتی سیاسی و هێزە کۆمەڵایەتییەکان لە هەرێمی کوردستان

پێشەکی

هەموو کۆمەڵگایەک بونیادێکی کۆمەڵایەتی و کەلتووری تایبەت بەخۆی هەیە کە ڕەنگدانەوە و زادەی فاکتەرگەلێکی وەک مێژوو، جوگرافیا، دابونەریت، ئایین، تایبەتمەندییە ڕەگەزیی و نەتەوەییەکانی خۆیەتی... ئەمانەش کاریگەری زۆر و بەرچاویان دەبێت لەسەر کایەی سیاسەت، چونکە سیاسەتیش ڕەنگدانەوە و کارتێکراوی ژێرخانی کۆمەڵایەتی و کەلتوورییە. کارلێککردنی کایەی کۆمەڵایەتی و سیاسی، کاریگەری هێزە کۆمەڵایەتییەکان و دەسەڵات لەسەر یەکتری، چۆنیەتی یەکتر بەرهەمهێنانەوەیان، ئاستی پاڵپشتی و ململانێی یەکتری...

جێگای بایەخی زۆرێک لە بیرمەندانی بواری کۆمەڵناسی سیاسی و گەشەپێدانی سیاسییە.پرسی گەشەپێدانی سیاسیش لە دوای دووەم جەنگی جیهانییەوە تاوەکو ئێستاش پرسێکی گرنگ و بایەخداری کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی بەگشتی و وڵاتە تازە پێگەیشتووەکانە بەتایبەتی، بەجۆرێک لە زۆربەی وڵاتە تازە پێگەیشتووەکان پرۆسەی گەشەپێدانی سیاسی شکستی هێناوە لەوکاتەوە تا ئێستا، ئەمەش نەک تەنها کێشەیە بۆ ئەو وڵاتانە، بەڵکو بووەتە کێشە بۆ کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیش، سەرەڕای هەوڵ و هاوکارییە نێودەوڵەتییەکان بۆ ئەم وڵاتە تازە پێگەیشتووەکانە.بۆ ئەمەش زۆرێک لە زانایانی بواری کۆمەڵناسی سیاسی جەخت لەسەر بونیادی کۆمەڵایەتی و کەلتووری ئەو کۆمەڵگایانە دەکەنەوە کە وەک ئاڵنگارگەلێک ڕۆڵ دەبینن لە هەمبەر پرۆسەی گەشەپێدانی سیاسی.

کۆمەڵگەی هەرێمی کوردستانیش وەک کیانێکی نیمچەسەربەخۆ کە لە دوای ١٩٩١ دەرکەوت، بەدەر نیە لە شکستخواردنی پرۆسەی گەشەپێدانی سیاسییەکەی.لەم ڕووەوەش ناسین و بنکۆڵکردنی بونیادی کۆمەڵایەتی و کەلتووری کۆمەڵگەی هەرێمی کوردستان، کە تا چ ئاستێک ڕۆڵ و کاریگەرییان هەیە لەسەر پرۆسەی گەشەپێدانی سیاسی و شکستپێهێنانی بایەخێکی زۆری هەیە، چونکە بونیادی کۆمەڵایەتی و کەلتووری هەر کۆمەڵگەیەک دەبێتە ژێرخانێک بۆ سەرخانە سیاسییەکە، بەجۆرێک هەردوو کایە کارلێک دەکەن و یەکتربەرهەمدەهێننەوە.

ناوەڕۆك

یەکێک لەو پێشمەرجانەی کە لایەنگران و تیۆردارێژەرانی بە مۆدێرنەکردن بۆ بەمۆدێرنبوونی سیستەمی سیاسی هەر وڵاتێک دایانناوە بریتییە لە بونیادی کۆمەڵایەتی(social structure)، بەومانایەی ئەگەر بێتوو بنیادی کۆمەڵایەتی هەر وڵاتێک کە خۆی دەبینێتەوە لە ڕێکخراو و کۆمەڵەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی، دەستە و کۆمەڵەی بازرگانی، یەکێتییەکانی پیشەیی، گرووپە لکاوەکانی ئایینی و ئیتنی و...، گرووپی ژنان و یەکێتییەکانی کار، میدیا...چالاک و کارا و سەربەخۆبوون و بتوانن بەشێوەیەکی مۆدێرن خۆیان ڕێکبخەن ئەوا دەتوانن ڕۆڵێکی گرنگ ببینن لە گەشەپێدانی سیاسی و بەرجەستەکردنی دیموکراسیەت و سنوردارکردنی پانتایی دەسەڵات.هەروەها پێیانوایە گەر ئەو گرووپە ناوەندییانە کە وەک پردێکن لە نێوان خەڵک و دەسەڵات گەر لە هەر سیستەمێکدا هەبوون ئەوا دەبنە بەردی بناغە بۆ بە دیموکراسی بوونی ئەو سیستەمە بەپێچەوانەوەش نەبوونی ئەم گرووپە ناوەندییانە هەڵبەت بەشێوەیەکی ئەکتیڤ و مۆدێرن دەبێتە هۆی ئەوەی کە ئەو کۆمەڵگایە هەمیشە لە بەردەم مەترسیدابێت بۆ

هەژموونکردنی لەلایەن دەسەڵاتەوە واتە دەسەڵات تەواو پانتایی کۆمەڵایەتی داگیربکات، کە هەر ئەمەشە یەکێک لە گرنگترین ئەو گرفت و ئاڵنگارییانەی کە لە وڵاتانی تازە-گەشەکردوو هەیە لە بەردەم پرۆسەی گەسەپێدانی سیاسی و بە دیموکراسیبوونیان.[١]

بەم پێیەش رادەی گەشەپێدانی سیاسی هەر رژێمێک دەوەستێتە سەر دیاریکردنی پانتایی هەر یەک لە دەوڵەت و کۆمەڵگای مەدەنی، کە ئایا پانتای کۆمەڵگا چەندە و، دەسەڵات تا چ ئەندازەیەک رێز لەو پانتاییە دەگرێت؟ بەمەش هەرچەندە پانتایی دەسەڵاتی کۆمەڵگا فراوانبێت و دەسەڵاتی دەوڵەت بچووک و سنوردار بێت ئەوا نیشانەی بە دیموکراسی بوونی ئەو رژێم و وڵاتەیە، پێچەوانەکەشی هەر راستە.هەروەها دامەزراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی بەپێی پێداویستییەکانی بنیاد و دارشتەی کۆمەڵگە و وەرچەرخانەکانی سیاسیی و ئابووریی و کەلتوورییەوە سەرهەڵدەدەن بە سروستی خۆیان و خۆرسکانە، بەم شێوەیە دامەزراوەگەلێکی وەک یەکێتییەکان و سەندیکاکان و گرووپەکانی فشار بۆ ئەوە سەرهەڵدەدەن کە خواست و داواکارییەکان بگۆرن بۆ سیاسەتی گشتی و تیایدا بەشداری بکەن[٢].

لێرەدا پیویستە بپەرژێینە سەر باسی سروشتی پەیوەندی نێوان دەسەڵات و کۆمەڵگە و هێزەکۆمەڵایەتییەکان لە هەرێمی کوردستاندا.کە ئایا ئەو دوو پانتایی و کایە تا چەند جیاوازن؟ چۆن کارلێک دەکەن و ئاستی کاریگەرییەکانیان لەسەر یەکتر چۆنە؟ بەمانایەکی تر ئایا کۆمەڵگەی ئێمە ئەو رۆحیەتە مەدەنیەی تیادا هەیە کە بتوانێ خۆی رێکبخات لە رێکخراوگەلێک کە بەشێوەیەکی مەدەنیانە کاریگەری لەسەر دەسەڵات دروستبکات و پانتاییەکەی سنوردار بکات؟ یاخود نەخێر ئەوە دەسەڵاتە کە هەژموونی بەسەر پانتایی کۆمەڵگەدا کردووە و بە ئارەزووی خۆی مۆبیلیزەیان دەکات؟

بۆ ئەمەش ئەگەر شیکردنەوە بۆ پەیوەندی نێوان کۆمەڵگا و دەسەڵات بکەین لە هەرێمی کوردستاندا ئەوا سەرەتا دەبێت هێز و گرووپە کۆمەڵایەتییەکان بناسین، وە باس لە چۆنیەتی سەرهەڵدان و رۆڵیان بکەین پاشان بۆمان دەردەکەوێت کە ئایا کۆمەڵگای ئێمە کۆمەڵگایەکی لیبراڵ و پلۆراڵ و کارتێکەرە یان کۆمەڵگایەکی جەماوەریی و کارتێکراوە، ئایا ئەوە هێز و گرووپە کۆمەڵایەتییەکانن کە حیزب و دەسەڵات ساز و مۆبیلیزە دەکەن

10.Mohamad zahir akbary,(8/feb/2021) why democracy is not succecsfull in third world countries,daily outlook Afghanistan, http://www.outlookafghanistan.net/topics.php?post_id=25415.

٢. عەبدول عەلی قەوام،(٢٠٠٩) بەربەستەکانی گەشەسەندنی سیاسی، و.هیوا مەجید خەلیل، چاپخانەی موکریانی، هەولێر، ل١٧٢.

یان بە پێچەوانەوە حیزب کۆمەڵگا مۆبیلیزە دەکات؟

بەشێوەیەکی گشتی لە کۆمەڵگای ئێمەدا دوو جۆر گرووپ و هێزی کۆمەڵایەتی بوونیان هەیە، یەکەمیان گرووپە (نافەرمی و لکاوەکان) وەکو خێڵ و عەشیرەت و بنەماڵە کە ئەمە تایبەتمەنییەکی هەموو کۆمەڵگایەکی سوننەتی و کلاسیکییە، هەروەها کەمینە نەتەوەکان و کەمینە ئایینییەکان، کە ئەندامبوون تیایدا داخراوە لەسەر بنەمای خوێن و ئینتسابیە، دووەمیان گرووپە فەرمییەکانن وەکو ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی کە ئەندامبوون تیایدا ئیکتسابیە واتە خۆت دەچیتە ناوی و ئەندامێتی بەدەستدەهێنی.[1] یەکەمیان واتە تیرە و هۆز و خێڵ و عەشیرەتەکان پێکهاتەیەکی گرنگ و بنەڕەتی کۆمەڵگای ئێمەن و کاریگەریشیان لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر دەگوازرێتەوە، بەجۆرێک لە گشت کایەکانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و فەرهەنگی ڕەنگیداوەتەوە.[2]

> **لە زۆربەی وڵاتە دیموکراسی و پێشکەوتووەکاندا پیاوانی کار و سەرمایەدارەکان و خاوەن کۆمپیانیاکان ڕۆڵ و کاریگەری بەرچاویان هەیە لەسەر سیاسەت و بڕیار بەدەستان.**

لەم سۆنگەشەوە ئەوەی دەبینرێت ئەو گرووپە لکاوە نافەرمییانە پەیوەندییەکی توندوتۆڵیان لەگەڵ هەردوو حیزبی باڵادەست (پ د ک- ی ن ک)* هەیە لە هەر یەک لە دەڤەرەکانیان.ئەم هۆز و تیرە و بنەماڵە و خێڵانە ڕێکخستنێکی تەقلیدیان هەیە وەک هێزێکی کۆمەڵایەتی، بۆئەوەی پارێزگاری لەو هێزەش بکەن کە هەیانە هەمیشە دەچنە پاڵ هەموو دەسەڵاتێک کە حوکمی دەڤەرەکەیان بکات.ئەم هێزە کۆمەڵایەتییانە بەهۆی بوونی بنەما و پێکهاتە تەقلیدییەکانیان هەمیشە دژی گۆڕانی بونیادی کۆمەڵگا و بەرەو

---

١. محەمەد ڕەحمان ئەحمەد،(٢٠٢١/٢/١٧) پەیوەندی نێوان دەسەڵات و هێزەکۆمەڵایەتییەکان لە هەرێمی کوردستاندا، ناوەندی حەمرین بۆ توێژینەوەی ستراتیژی،
http://www.hamrincenter.com/News.aspx?id=77&MapID=11&fbclid=IwAR2PFucdP-GrusKePinPopnb8kOgGkGBfl8CgB0C7-Ujr3DqtYZ1Fidp3g8.

٢. ئەمین فەرەج شەریف،(٢٠١٩) حکومرانی باش لە هەرێمی کوردستاندا توێژینەوەیەک لە پایە و ئاستەنگەکانی، و.لوقمان حاجی قادر، چاپخانەی هێڤ، هەولێر، ل٣١٣.

* پارتی دیموکراتی کوردستان – یەکێتی نیشتمانی کوردستان.

مەدەنی بوونن، بۆ ئەمەش نەک هەر فشاری گۆڕانکاری لەسەر دەسەڵات ناکەن، بەڵکو بە پێچەوانەوە ئەوان بوونەتە بەشێک لە ویستی دەسەڵات، چونکە بوونی ئەم گرووپانە پەیوەستە بە چەقبەستوویی کۆمەڵگا.هەر جۆرە گۆڕانکارییەک و گەشەسەندنێکی کۆمەڵایەتی و کرانەوەیەک دەبێتە هۆی لاوازبوون و لە ناوچوونی ئەم گرووپە داخراو و پارێزگارانە .ئەمانە بە عەقڵیەتێکی کلاسیکییەوە هیچ بەرنامە و پرۆگرامێکیان نیە بۆ ڕەوتی گەشەسەندنی گۆمەڵگا و ناشیانەوێت پێکهاتەی کۆمەڵگا گۆڕانکاری بەسەردا بێت، چونکە هەر بەرەوپێشچوون و گۆڕانکارییەک لە پێکهاتەی کۆمەڵگا یەکسانە بە لاوازبوون و لەناوچوون نەمانی ڕۆڵی ئەوان، هەروەها دەبێتە هۆی نەمانی ئەو پوان و سوودە ماددیانەی کە لە دەسەڵات وەریدەگرن لە بەرامبەر ملکەچی و گوێڕایەڵیان، بۆیە ئەوان هیچ نارەزایەتییەک دەرنابڕن بەرامبەر دۆخی هەبووی چەقبەستوو[١].

لەسەر ئەم بنەمایە دەسەڵاتیش نایەوێت هیچ گۆڕانکارییەکی گەشەی کۆمەڵایەتی بێتە کایەو، چونکە ئەو کۆمەڵگایانەی لەسەر پێکهاتەیەکی خێڵەکی وەستاون دەستەمۆکردنیان لەلایەن دەسەڵاتەوە زۆر ئاسان دەبێت.سەرۆکی خێڵ یان عەشیرەت لایەنگیر بکە، ئیتر دەست و پێوەندەکانی خوارەوەش ئۆتۆماتیکی ڕازی دەبن، بەمەش ئەو ئەرکە قورسە لەسەر حیزبی دەسەڵات لادەچێت کە بڕوات یەک یەک تاکەکان ڕازی بکات .هەر بۆ ئەم مەبەستەش ئێستا دەبینین لەکاتی هەڵبژاردندا حیزبی دەسەڵات لە هەموو خێڵ و عەشیرەتێک کاندیدی خۆی هەیە هەم لەپێناو ڕازیکردنیان هەم لەپێناو ڕاکێشان و کۆکردنەوەی دەنگ لێیان.سەرەڕای سوود و دەستکەوتی ماددی وەکو دیوەخانە و چەکدارکردن و دامەزراندنی ئەندامانی خێڵەکە و کاربەڕێکردنیان لە دامەزراوەکان و ...هتد، لە بەرامبەردا ئەوانیش تەواو دەبنە گوێڕایەڵ و پاڵپشت و بەرگریکاری دەسەڵات. بەم پێیەش بۆ دەسەڵات زەحمەت دەبێت کە بتوانێت چاکسازی و گۆڕانکارییەکی ڕیشەیی لە بواری کۆمەڵایەتی و سیاسییەوە ئەنجامبدات، چونکە پێکهاتەی خێڵەکی دژی مەدەنیەت و ملکەچییە لە هەمبەر یاسا .خێڵەکان هەمیشە لەگەڵ ئەوەدان کە بەڕێککەوتن لەگەڵ هێزێک یا حیزبی دەسەڵاتدار پارێزگاری لە هێز و هەژموونی کۆمەڵایەتی خۆیان بکەن و وەکو خەڵکی گشتی یەکسان نەبن لە هەمبەر یاسای مەدەنی، بۆیە تا ئێستاش لە بابەتی شەڕ و کوشتن دەدان بە یاسا دانێن و ئامادەنین بچنە دادگا ئیتر خودی دەسەڵات هەندێکجار ناچار دەبێت خۆی ئاشتەوایی کۆمەڵایەتیان بۆ بکات ! بەکورتی لە نێوان خێڵەکان و دەسەڵات بەرژەوەندییەکی ئاڵۆگۆڕ هەیە کە بەربەستە لە بەردەم

---

١. محەمەد ڕەحمان ئەحمەد، پەیوەندی نێوان دەسەڵات و هێزەکۆمەڵایەتییەکان لە هەرێمی کوردستاندا.

گەشەسەندنی سیاسی و کۆمەڵایەتی و بە مەدەنییوونی کۆمەڵگا[1].

لە گرووپە لکاوەکان جۆری دووەمیان بریتین لە کەمایەتییە ئیتنی و نەتەوەیی و ئایینەکان.ئەمانە هەرچەندە گرووپی لکاون، بەڵام توانیویانە خۆیان ڕێکبخەن لە شێوەی ڕێکخستنێکی مۆدێرن و حیزبی سیاسی پێکبهێنن، بەڵام وەکو هێزە لکاوە نەریتیەکانی تر کاریگەرییان نەبووە بەمەبەستی ڕەوتی بەرەوپێشبردنی کۆمەڵگا و گەشەپێدانی سیاسی، بەڵکو بەهۆی بەرژەوەندی ئاڵوگۆڕیان لەگەڵ دەسەڵات وەکو پاشکۆی دەسەڵاتیان لێهاتووە و هیچ بەرهەڵستکارییەکی وایان نەبووە لە هەمبەر گەندەڵی و نادادیی و پێشێلکارییەکان و یاساشکێنی ...هتد.بەم شێوەیە ئەم گرووپە لکاو نەسەبیانە لەلایەن دەسەڵات دەپارێزرێن و هەندێکجار دەنگیشیان بۆ کۆدەکرێتەوە بەمەش پەیوەندیەکە پێچەوانە دەبێتەوە واتە دەسەڵات کاریگەری لەسەر ئەم گرووپانە دادەنێت و بە ئارەزووی خۆی چۆنی بیەوێت وا ساز و مۆبیلیزەیان دەکات.ئەمەش زۆر بەڕوونی دەبینرێت چ لە پەرلەمان یا لە دەرەوەی پەرلەمان، کە بە هەموو شێوەیەک پاشکۆی ئیرادە و سیاسەتەکانی دەسەڵاتن بە هیچ شێوەیەک بەرهەڵستکاری سیاسەتەکانی حیزبی دەسەڵات ناکەن[2] .

هەروەها ئەو حیزبانەی کە نوێنەراتی کەمینەکان دەکەن و بە سیستەمی کۆتا دەچنە پەرلەمان لەناو خودی کەمینەکانیش ناکۆکی و مشتومڕی لەسەرە، چونکە لەلایەن حیزبی دەسەڵاتدارەوە بەتایبەتی پارتی دیموکراتی کوردستان دەستێوەردانیان تێدا دەکرێت و دەنگیان بۆ کۆدەکرێتەوە، بەمەش ئەو کەمینانە لە پەرلەمان و لە هەڵوێستی سیاسییان زیاتر وابەستەی سیاسەت و بڕیارەکانی پارتی دیموکراتن و دەنگیان لەپاڵ دەنگی ئەوانە، بەم پێیەش زۆرێک لەو کەمایەتییانە ئیتنی و ئایینی و نەتەوەییانە حیزب و نوێنەرەکانی خۆیان لە پەرلەمان بە نوێنەری ڕاستەقینەی خۆیان نازانن، چونکە پێیانوایە ئەمانە زیاتر بەرجەستەکاری ویست و سیاسەتەکانی حیزبی باڵادەست و دەسەڵاتدارن نەک هی کەمینەکان.[3]

یەکێک لە نموونەکانیش بۆ ئەمە، لە کۆبوونەوەی سەرۆکایەتی هەرێم کە لە ٨ نیسانی ٢٠٢١ بەسترا کە تیایدا باسی ئاینده و یەکڕیزی لایەنەکان و پێکهاتە نەتەوەییەکانیش کرابوو، (ئانۆ جەوهەر) کە وەزیری گواستنەوە و گەیاندنە لە حکومەتی هەرێمی کوردستان و سەر بە پارتی دیموکراتی کوردستانە وەک نوێنەری پێکهاتەی مەسیحیەکان بەشداری

---

١. هەمان سەرچاوە.

٢. هەمان سەرچاوە.

٣. موسڵح ئیروانی،(٢٠٢٠) کۆمەڵگەی لێکترازاو: هاوبەندی کۆمەڵایەتی و سیاسەتی شوناس، لەکتێبی سیاسەت و کۆمەڵگە لە باشووری کوردستان، ئامادەکاران: ئیحسان وەڵزی و موسڵح ئیروانی، هەولێر ئینستیتووتی سیاسەتی گشتی، ل٨٢-٨٣.

تێدا کردبوو، بەڵام لە بەرامبەردا حیزبی دیموکراتی بەیتولنەهرێن کە حیزبێکی ئاشوورییە ڕایگەیاندن کە ئەو کەسەی بە نوێنەرایەتی ئێمە بەشداری لە کۆبوونەوە کردووە بەهیچ شێوەیەک نوێنەرایەتی ئێمە ناکات نە لەم کۆبوونەوەیە نە لە هیچ شوێنێکی تر.[١]

هەر لەم سۆنگەیەوەشە نەک هەر لەلایەن کەمینەکانەوە، بەڵکو لەلایەن حیزبەکانی تریشەوە بەتایبەتی حیزبە بەرهەڵستکارەکان دژایەتیان دەکرێت و سەرزەنشت دەکرێن، چونکە لەکاتی ململانێکاندا ئەم حیزبە کەمینە و کۆتایانە خۆیان بۆ پارتی یەکلایی دەکەنەوە لە دژی حیزبەکانی تر.[٢] هەروەها لە چاوپێکەوتنێکدا لەگەڵ (ئایدن مەعروف) کە لێپرسراوی مەکتەبی بەرەی تورکمانییە لە هەرێمی کوردستان هاوکات وەزیری هەرێمە بۆ کاروباری پێکهاتەکان لەسەر پشکی پارتی دیموکراتی کوردستان، لە وەڵامی ئەو پرسیارەی کە ئاڕاستەی کرابوو، کە ئەو پەرلەمانتارە تورکمانانە بە دەنگی تورکمانەکان دەرچوون یان بە پلان بە هاوڵاتیانی تریش گوتراوە کە دەنگیان پێبدەن؟ لە وەڵامدا نەک هەر ئەمەی ڕەتنەکردۆتەوە، بەڵکو ڕاشیگەیاندووە بەڵێ پارتی دیموکراتی کوردستان دەستێوەردان لە کاروباری تورکمان دەکات.[٣]

جۆری دووەمی گرووپ و هێزە کۆمەڵایەتییەکانی هەرێمی کوردستان کە خۆی بەرجەستە دەکات لە گرووپ و ڕێکخراوە فەرمییەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی.دوای ئازادبوونی هەرێمی کورستان لە ١٩٩١ جموجۆڵی کۆمەڵگەی مەدەنیش هاوشانی پەرلەمان و حکومەتی هەرێمی کوردستان سەریهەڵدا.ئەوەبوو چەندین ڕێکخراو دەستە و سەندیکا پیشەییەکان و دواتر هەندێک لە ڕێکخراوی تری کۆمەڵگەی مەدەنی سەریانهەڵدا کە گرنگیان بە بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری دەدا وەک ڕۆشنبیری سیاسی و یاسایی و دەستووری و مافەکانی مرۆڤ و دیموکراسی و داکۆکیکردن لە مافی ئافرەتان و پرسە کۆمەڵایەتییەکان[٤] .

ئەمانە لە هەر کۆمەڵگایەکی فرەییدا ڕۆڵی بەر چاویان هەیە لە کەمکردنەوەی دەسەڵاتی

---

١. بڵاوکراوەی سایتی درەو میدیا، لە (٢٠٢١/٤/٩)، https://www.facebook.com/drawmedia/posts/947199719442345.

٢. موسڵح ئیروانی، سەرچاوەی پێشوو،ل ٨٢-٨٣.

٣. چاوپێکەوتنی سایتی ئاژانس لەگەڵ ئایدن مەعروف، لە(٢٠١٩/٣/١٠)، سایتی ئاژانس، ٢٠٢١/٥/١، https://azhans.krd/%D8%B3%D9%87%E2%80%8C%D8%B1%DB%86%D9%83%DB%8C-%D9%81%D8%B1%D8%A7%D9%83%D8%B3%DB%8C%DB%86%D9%86%DB%8C-%D8%A8%D9%87%E2%80%8C%D8%B1%D9%87%E2%80%8C%DB%8C-%D8%AA%D9%88%D8%B1%D9%83%D9%85%D8%A7%D9%86%DB%8C/.

٤. ڕزگار محەمەد قادر،(٢٠٠٧) لەپێناو کوردستانێکی نوێدا، چاپخانەی منارە، هەولێر، ل٢٤٧.

حیزبەکان و پانتایی دەسەڵات لەسەر دارشتنی سیاسەتی گشتی وڵات و گێرانی رۆڵی پارێزگاریکردن لە بەرژەوەندییەکانی کۆمەڵگە لە هەمبەر دەسەڵاتدا و رێگریکردن لەوەی دەسەڵات بە ئارەزووی خۆی خەڵک بەلارێدا ببات و ئاراستەیان بکات ئەویش وەک ئاماژەمان پێدا بەهۆی ئەو کاریگەرییانەی کە لەسەر دەسەڵات دایدەنێن لە رێگا و میکانیزمە جۆراوجۆرەکانەوە.بەڵام ئەوەی جێگای ئاماژەیە لە کۆمەڵگای ئێمەدا دیسان پەیوەندییەکە بە پێچەوانەیە.لێرەدا زۆربەی ئەم گرووپ و سەندیکا پیشەیی و رێکخراوە کۆمەڵایەتییە مەدەنیانە لەلایەن خودی حیزبەکانەوە یاخود بە پاڵپشتی ئەوان دروست دەکرێن، هەر لەلایەن ئەوانیشەوە ئاراستە دەکرێن، حیزب و دەسەڵات هەڵدەستێ بە پێدانی و دابینکردنی بودجە و موچەی مانگانەیان پێدەدات بەمەش بێگومان ئەم گرووپە بەناو مەدەنی و کۆمەڵایەتییانە دەکەونە ژێر کاریگەری حیزبی دەسەڵاتدار، ئیتر ناتوانن وەک هێزێکی کۆمەڵایەتی و مەدەنی هیچ فشارێک لەسەر دەسەڵات دروستبکەن.هەروەها نەیانتوانیوە تا ئێستا بەرگێکی مەدەنی بەبەر کۆمەڵگای کوردی بکەن، بەڵکو لەلایەن زۆرێک وەک دوکانێکی بازرگانی وەسف دەکرێن کە تەنها خەریکی مووچە و بودجە وەرگرتنن لە حزب و دەسەڵات.بەمەش دیسان هەر ئەوە حیزب و دەسەڵاتە کە کاریگەری لەسەر کۆمەڵگا و گرووپەکانی نێویدا دەنێت و چۆنی بیەوێ ئاوا ئاراستە و مۆبیلیزەیان دەکات، بەجۆرێک لە جیاتی ببنە نوێنەری ئەو چین و توێژانە و گوزارشت لە خواست و داواکاریەکانیان بکەن کە بەناوی ئەوانەوە کار دەکەن بوونەتە نوێنەری حیزبەکانیان لەنێو ئەو چین توێژانە .[1]

بێگومان یەکێک لە هۆکارە سەرەکییەکانی لاوازیی و ناچالاکی و وابەستەیی هێزی کۆمەڵگەی مەدەنی لە هەرێمی کوردستان بۆ فراوانبوونی شارەکان و دروستبوونی چینی ناوەند دەگەڕێتەوە، کە پێکهێنەر و داینەمۆی هێزی کۆمەڵگەی مەدەنییە لە ئەنجامی شۆڕشی پیشەسازی و چینە بازرگان و خاوەنکارە سەربەخۆکان نەبووە[2]، بەڵکو زیاتر بەهۆی فراوانبوونی کەرتی گشتی و دامەزراندنەوە بووە لەلایەن دەوڵەت و دەسەڵاتەوە، چونکە عێراق بە هەرێمی کوردستانیشەوە وڵاتێکی دەوڵەمەندی خاوەن نەوتە، تا ئێستاش عێراق نزیکەی لە ٪٩٣ داهاتی گشتیان پشت بەهەناردەکردنی نەوت دەبەستێت، نرخی نەوتیش ناجێگیرە لە بازاڕە جیهانییەکان، بەمەش لە هەر شۆکێکی ئابووریدا کە داهاتی دەوڵەت کەمبێتەوە ڕاستەوخۆ کاریگەری دەکاتە سەر ژیانی ئەم چینە و بەرەو چینی خوارەوەیان دەبات، بەم پێیەش هەردوو حکەمەتی عێراق و هەرێمی کوردستانیش کە

---

١. هەمان سەرچاوە.

٢. ئیحسان وەڵزی و موسڵح ئیروانی،(٢٠٢٠) کۆمەڵگەی لێکترازاو: هاوبەندی کۆمەڵایەتی و سیاسەتی شوناس، لە کتێبی سیاسەت و کۆمەڵگە لە باشووری کوردستان، هەولێر ئینستیتووتی سیاسەتی گشتی، ل١١٣.

پشت بە داهاتی نەوت دەبەستن توانای فراوانکردنی کەرتی گشتیان هەبووە ئەمەش وایکردووە چینی ناوەند لەڕووی دارایی و ئابوورییەوە زیاتر وابەستەیی دەسەڵات بێت و نەتوانێت وەک هێزێکی کۆمەڵایەتی سەربەخۆ بەرهەڵستکاری دەسەڵات بکات.[١]

سەرەڕای کۆمەڵگەی مەدەنی و سەندیکا و ڕێکخراوە پیشەییەکان میدیا و دەزگاکانی ڕاگەیاندیش زۆربەیان سەربەخۆنین جا ڕاستەوخۆبێت یان ناڕاستەوخۆ سەر بە حیزبەکانن، ئەمەش دەبێتە ناکارایی ئەو دەزگا و ئامرازانەی ڕاگەیاندن و جوڵاندنی ڕای گشتی و دروستکردنی فشار بۆ سەر دەسەڵات و حکومەت.[٢] چونکە زۆربەیان هەڵقوڵاوی هەناوی حیزبن و هەژموونیان بەسەردا کراوە لەلایەن حیزبە دەسەڵاتدارەکانەوە بەتایبەتی (پ د ک- ی ن ک)، ئەوەش بەهۆی هەژموونی ئەو حیزبانەوە بەسەر لایەنی ئابووریی و دارایی گشتیدا، پاشان حیزبەکانی تریش هەوڵیانداوە هەمان ڕێچکەی جووت حیزبی دەسەڵاتدار بگرنەبەر و میدیا و ڕێکخراوی پیشەیی سەر بەخودی خۆیان هەبێت، بەمەش ئەو میدیا و دەزگایانەی ڕاگەیاندن خزمەت بە سیاسەتی حیزبەکان دەکەن و خەریکی ململانێی حیزبایەتی و هەڵدانەوەی فایلی کەسی و سوکایەتی بە یەکترن نەک ڕەخنەگرێکی بێلایەن و سیاسەتێکی بابەتیانە پەیڕەوبکەن لەپێناو هۆشیارکردنەوەی جەماوەر، سەرئەنجام میدیا و دەزگاکانی ڕاگەیاند لەجیاتی دروستکردنی فشار بۆ سەر دەسەڵات دەبنە ئامرازێک بە دەست دەسەڵات و حیزبەکانەوە بۆ کۆنترۆڵکردنی جەماوەر و بەلاڕێدابردنی پرسە جدییەکان و جەختکردن لەسەر کۆمەڵێک بابەتی لاوەکی و سەرگەرمی.[٣]

جگە لەوەش نابێ ڕۆڵ و کارایی کەرتی تایبەت لەبیر بکەین لە بەهێزکردنی کۆمەڵگەی مەدەنی بەرامبەر بە دەسەڵات، کە لە زۆربەی وڵاتە دیموکراسی و پێشکەوتووەکاندا پیاوانی کار و سەرمایەدارەکان و خاوەن کۆمپیانیاکان ڕۆڵ و کاریگەری بەرچاویان هەیە لەسەر سیاسەت و بڕیار بەدەستان، چونکە ئەمانە ڕۆڵێکی بەرچاویان هەیە لەسەر جوڵەی بازاڕ و ئاستی ئابووری وڵات بەمەش دەسەڵاتداران ناچارن گوێیان بۆ بگرن و بکەونە ژێر کاریگەریان، جگە لەمەش تەنانەت لەکاتی بانگەشە و هەڵمەتەکانی هەڵبژاردن هەڵدەستن بە پارەدارکردنی کاندیدەکانی حیزب و کاریگەری نواندن لەسەریان.بەڵام هەرچی لە هەرێمی کوردستانە هەست بە ناسەربەخۆیی و ناکارایی زۆر دەکەین لە

---

١. محەمەد حوسێن،(نیسانی٢٠٢٠) چینی ناوەڕاست لە کوردستاندا: ڕۆڵ و کاریگەری لە گەشەی ئابووری و حوکمڕانی باشدا، ناوەندی کوردستان بۆ توێژینەوە لە ململانێ و قەیرانەکان، سلێمانی- گردی سەرچنار، ل٩.

٢. ئەمین فەرەج شەریف، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٤٧.

٣. جەبار ئیسماعیل ئەحمەد،(٢٠١٩) چەمکی دەسەڵات لە هزری رامیاری میشێل فۆکۆدا و دەرکەوتەکانی لە هەرێمی کوردستان- عێراق، ماستەرنامە، زانکۆی سلێمانی- کۆلێژی زانستە ڕامیارییەکان، سلێمانی، ل ١٧٣-١٧٤.

کەرتی تایبەت، چونکە زۆربەی پڕۆژە ئابوورییە گرنگەکان لەلایەن کۆمپانیاکانی نزیک لە دوو حیزبی دەسەڵاتدار قۆرغکراوە لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیاندا.[1]

ئاستی ئەم قۆرخکارییەی کەرتی تایبەتیش بەجۆرێکە تەنانەت زۆرێک پێیانوایە ئەوەی هەیە لە هەرێمی کوردستان کەرتی حیزبیە نەک کەرتی تایبەت، چونکە زۆربەی (پڕۆژە ئابوورییە گەورەکان، کارگە گەورەکان، جادەوبان و پردەکان، پاڵاوگە، هاوردەکردن و بازرگانی دەرمان و ئۆتومبێل و جگەرە، کڕینی گازوایل بۆ وێستگەکانی کارەبا...هتد) زۆربەیان سەر بە کۆمپانیاکانی نزیک لە هەردوو حیزبی دەسەڵاتدارن، هەروەها ئەو کۆمپانیایانەی کە لە کەرتی نەوت کار دەکەن وەک لە بوارەکانی(ئاسایش و پاراستنی کێڵگە نەوتییەکان، خزمەتگوزاری، گواستنەوەی نەوتی خاو) لەلایەن کۆمپانیاکانی بەرپرسەکانی هەردوو حیزبەوە قۆرخکراوە.[2] بەمەش کاتێک حیزبی دەسەڵاتدار هەژموون دەکات بەسەر کەرتی تایبەت و پڕۆژە ئابوورییە گرنگەکان ئەوا ئەم کەرتەش دەکەوێتە ژێر هەژموون و کاریگەری دەسەڵات، کەواتە ئەوە دەسەڵاتە کاریگەری لەسەر دروست دەکات نەک کەرتێکی تایبەتی سەربەخۆ و چالاک کاریگەری لەسەر دەسەڵات دروست بکات.

کەوایە گرووپەکان و ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی دەتوانن کاریگەری لەسەر دەسەڵات دروستبکەن، بەپێچەوانەوە دەسەڵاتیش دەتوانێت کاریگەریان لەسەر دروست بکات، بەڵام پرسەکە لێرەدا ئەوەیە کە کامە لایەن کۆنترۆڵی ئەویتر دەکات و کاریگەری لەسەر دەنوێنێت، سەرەنجام گەر گرووپ و ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی بتوانن کاریگەری لەسەر دەسەڵات دروستبکەن ئەوا دەتوانن سنور بۆ دەسەڵات دابنێن و خواست و داواکارییەکانی خۆیانیان بەسەردا بسەپێنن، بەڵام ئەگەر بەپێچەوانەوە بوو ئەوا دەسەڵات و پارتە سیاسییەکان خواست و داواکارییەکانی خۆیانیان بەسەردا دەسەپێنن و دەیانکەن بە پاشکۆی خۆیان[3].

بەم شێوەیە لە هەرێمی کوردستاندا کە لە دۆخێکی ڕاگوزەر و ململانێدایە لە نێوان هێزە نەریتی و هێزە مۆدێرنەکان و تازە پێدەنێتە ناو مۆدێرنیتە بە گوزارشتێکی تر تێکەڵەیەکە لە مۆدێرنە و پێش مۆدێرنە، لەلایەک بونیادێکی جیاکاری کۆمەڵایەتی و ئەرکی هەیە کە خۆی لە چەندین بونیاد و کایەی جیاجیای مۆدێرنە دەبینێتەوە وەک

---

١. ئەمین فەرەج شەریف، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩٢.

٢. غالب محەمەد،(٢٠٢١/٢/١٧) سنور میدیا،
https://www.snurmedia.com/all-details.aspx?jimare=16993

٣. پێشڕەو عەلی محەمەدئەمین،(٢٠١٩) کاریگەری حکومڕانی دروست لەسەر کاراکردنی ئەرکەکانی سیستەمی سیاسی، دکتۆرانامە، زانکۆی سلێمانی/ کۆلێژی زانستە ڕامیارییەکان، سلێمانی، ل٤٣.

کایەکانی(ئایین، زانست، پەروەردە، ئابوور، زانکۆ، میدیا، کارگێری، هونەر...هتد)، بەڵام لەلایەکیتر کاریگەریی و دەرکەوتەکانی ئەمانە وەکو کۆمەڵگە مۆدێرنەکان نیە، بەڵکو ئەم کایە جیاجیایانە لە پەیوەندییەکی نا هاوسەنگ و هەرەمی دان لەگەڵ کایەی دەسەڵاتی سیاسی، بە گوزارشتێکی تر کایەی دەسەڵاتی سیاسی هەژموونی بەسەر هەموو ئەم کایە جیاجیانەدا کردووە، ئەمەش وادەکات ئەم کایانە بە پێوەر و لۆژیکی دەسەڵات کاربکەن نەک بە پێوەر و لۆژیکی خۆیان ئەمەش دەبێتە هۆی پاسیڤبوونی ئەم کایانە و دواجار گەشەنەکردن و پێشنەکەوتنیان، بۆ نموونە کاتێک زانکۆ کە ئەرکی بریتییە لە جیاکرنەوەی ڕاست لە ناڕاست و پەرەدان بە توانای خوێندکار و ئاستی زانستی، دەگۆڕێت بۆئەوەی چ شتێک لە بەرژەوەندی دەسەڵاتە چ شتێک زیان بە دەسەڵات دەگەیەنێت، یاخود ئەرکی ئابووری کە بریتییە زیادکردنی قازانجی گشتی و ڕێکخستنەوەی داهات، دەگۆڕێت بۆئەوەی چ سیاسەتێکی ئابووری بۆ دەسەڵات باشە چ سیاسەتێکیش بۆی خراپە، یاخود ئەرکی کایەی ئایین کە لە پێوەرەکانی باڵاییەوە دەگۆڕێت بۆئەوەی چ گوتارێک و فەتوایەک بۆ دەسەڵات باشە کامەشیان خراپە...ئەوا هەموو ئەو کایانە پاسیڤ دەبن و ناتوانن گەشەپێدان ئەنجام بدەن لەناو خۆیاندا.[١]

ئەنجام

لەم توێژینەوەیەدا دەربارەی (پەیوەندی نێوان دەسەڵاتی سیاسی و هێزە کۆمەڵایەتییەکان لە هەرێمی کوردستان) بەم بەرئەنجامەی خوارەوە گەیشتین:

پەیوەندی نێوان دەسەڵات و کۆمەڵگە لە هەرێمی کوردستاندا پەیوەندییەکی ئاسۆیی و دروست نییە، بەجۆرێک کە کۆمەڵگە و هێز و کۆمەڵە و ڕێکخراوە مەدەنییەکان بتوانن کاریگەری لەسەر دەسەڵات دروستبکەن و دەسەڵات ساز و مۆبیلیزە بکەن، بەڵکو بەپێچەوانەوە دەسەڵات توانیویەتی هەژموون بەسەر زۆرێک کۆمەڵە و ڕێکخراوە پیشەیی و مەدەنییەکان بکات و دواجار ساز و مۆبیلزەیان بکات لەپێناو بەرژەوەندییەکانی خۆی ئاڕاستەیان بکات بەمەش ئەم هێز و کۆمەڵە و ڕێکخراوانە دەبنە هێزگەلێکی پاسیڤ و ناچالاک ناتوانن کاریگەری لەسەر دەسەڵات بنوێنن و ببنە نوێنەری ئەندامان و کۆمەڵگە، بەڵکو زیاتر نوێنەرایەتی ئیرادەی ئەو حیزبە باڵادەستە دەکەن کە هەژموونی بەسەریاندا هەیە.

---

١. ئیحسان وەلزی و موسلح ئیروانی، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٨.

لیستی سەرچاوەکان

١. ئیحسان وەڵزی و موسڵح ئیروانی،(٢٠٢٠) کۆمەڵگەی لێکترازاو: هاوبەندی کۆمەڵایەتی و سیاسەتی شوناس، لە کتێبی سیاسەت و کۆمەڵگە لە باشووری کوردستان، هەولێر، ئینستیتووتی سیاسەتی گشتی.

٢. ئەمین فەرەج شەریف،(٢٠١٩) حوکمڕانی باش لە هەرێمی کوردستاندا- توێژینەوەیەک لە پایە و ئاستەنگەکانی، و.لوقمان حاجی قادر، چاپخانەی هێڤی- هەولێر.

٣. محەمەد حوسێن،(نیسانی٢٠٢٠) چینی ناوەڕاست لە کوردستاندا: ڕۆڵ و کاریگەری لە گەشەی ئابووری و حکومڕانی باشدا، ناوەندی کوردستان بۆ توێژینەوە لە ململانێ و قەیرانەکان، سلێمانی، گردی سەرچنار.

٤. عەبدول عەلی قەوام،(٢٠٠٩) بەربەستەکانی گەشەسەندنی سیاسی، و.هیوا مەجید خەلیل، چاپخانەی موکریانی- هەولێر.

٥. ڕزگار محمد قادر،(٢٠٠٧) لەپێناو کوردستانێکی نوێدا، چاپخانەی منارە، هەولێر.

٦. جەبار ئیسماعیل ئەحمەد،(٢٠١٩) چەمکی دەسەڵات لە هزری ڕامیاری میشێل فۆکۆدا و دەرکەوتەکانی لە هەرێمی کوردستان- عێراق، ماستەرنامە، زانکۆی سلێمانی- کۆلێژی زانستە ڕامیارییەکان، سلێمانی.

٧. پێشڕەو عەلی محەمەدئەمین،(٢٠١٩) کاریگەری حکومڕانی دروست لەسەر کاراکردنی ئەرکەکانی سیستەمی سیاسی، دکتۆرانامە، زانکۆی سلێمانی- کۆلێژی زانستە ڕامیارییەکان، سلێمانی.

8 Mohamad zahir akbary,(8/feb/2021) why democracy is not succecsfull in third world countries,daily outlook Afghanistan, http://www.outlookafghanistan.net/topics.php?post_id=25415.

٩. محمد ڕحمان احمد،(٢٠٢١/٢/١٧) پەیوەندی نێوان دەسەڵات و هێزەکۆمەڵایەتەکان لە هەرێمی کوردستاندا، ناوەندی حەمرین بۆ توێژینەوەی ستراتیژی

http://www.hamrincenter.com/News.aspx?id=77&MapID=11&fbclid=IwAR2PFuc ، .dP-GrusKePinPopnb8kOgGkGBfl8CgB0C7-Ujr3DqtYZ1Fidp3g8

١٠. بڵاوکراوەی سایتی درەو میدیا، لە (٢٠٢١/٤/٩)،

.https://www.facebook.com/drawmedia/posts/947199719442345

١١. چاوپێکەوتنی سایتی ئاژانس لەگەڵ ئایدن مەعروف، لە (٢٠١٩/٣/١٠)، سایتی ئاژانس،

https://azhans.krd/%D8%B3%D9%87%E2%80%8C%D8%B1%DB%86%D9%،1/5/2021 83%DB%8C-%D9%81%D8%B1%D8%A7%D9%83%D8%B3%DB%8C%DB%86%D9%86%DB%8C-%D8%A8%D9%87%E2%80%8C%D8%B1%D9%87%E2%80%8C%DB%8C-/%D8%AA%D9%88%D8%B1%D9%83%D9%85%D8%A7%D9%86%DB%8C.

١٢. غالب موحەمەد، (٢٠٢١/٢/١٧) سنور میدیا،

.https://www.snurmedia.com/all-details.aspx?jimare=16993